

МЕДЖИБІЗЬКА ФОРТЕЦЯ

Розглядаються питання історії Меджибізької фортеці, її місця серед оборонних замків Подільського регіону України, результати та перспективи археологічних досліджень цієї пам'ятки військової архітектури.

Фортеця, яка знаходиться у сучасному смт Меджибіж Летичівського району Хмельницької області, є одним з найкраще збережених до наших часів середньовічних мурованих замків Західного Поділля. Після відомої твердині Кам'янець-Подільського, це другий за значенням та історичною роллю замок регіону, що має цікаву архітектуру та історію. Однак, через низку причин, до сьогодні численні публікації про дану пам'ятку української військової архітектури носили дещо розрізнений та інколи й суперечливий характер. Дана робота покликана деякою мірою узагальнити наявні відомості про історію будівництва Меджибізької фортеці та привести дані писемних та етнографічних джерел до узгодження з результатами археологічних розкопок, які вже понад 10 років провадяться на території замку.

Загалом, традиція середньовічного оборонного будівництва на теренах Поділля, незважаючи на ряд спільних моментів, має певні особливості, котрі пов'язані, насамперед, з тополандшафтними особливостями регіону. Зокрема, басейни Південного Бугу й Дністра (як, до речі, Росі, Ворскли, Сули та ін.) має густу сітку річок з неглибокими долинами. Ця обставина створює умови для побудови укріплень мисового характеру. Використовуючи переваги подібного природного рельєфу, зведені на мисах міські та замкові фортифікації, значно посилювали закладений в них оборонний потенціал. Зазначимо, що, на думку сучасних дослідників, мисове розташування укріплень слід вважати дещо архаїчним для часів пізнього середньовіччя¹. Проте, не заперечуючи проти принципової правильності подібного твердження, потрібно зважати на історичні особливості розвитку розглядуваних територій. На теренах Західної Європи, внаслідок розвитку вогнепальної зброї і зокрема облогової артилерії, виникла нагальна потреба у спорудженні комбінованих муровано-земляних фортифікаційних споруд регулярного накреслення, які найбільшим чином відповідали вимогам часу та військової техніки. На українських землях, головними ворогами яких у тих історичних умовах були татари і турки, котрі мали іншу військову тактику і не застосовували у європейських масштабах артилерію при облогах замків та міст, такої потреби просто не виникало. Основний пік спорудження фортець на Західному Поділлі припадає на XV—XVI ст., після чого спостерігається лише часткова модернізація та пристосування основної маси укріплень до потреб оборони, які еволюціонували у загальному руслі розвитку військової справи. На прикладі Меджибізької фортеці вказані процеси прослідковуються досить яскраво, тому видається за можливе вважати її своєрідним зразком подільських замків доби середньовіччя.

Перша згадка про Меджибіж міститься в літописі під 1146 р: «...Ізяслав же, водивши Всеволодовича Святослава до хреста, дав йому Божський і Межибоже, [всього] п'ять городів, а з [города] Володимира вивів...»². На той час це був центр удільного князівства (так званої Болохівської землі), що входило до володінь київського князя. Як стверджують сучасні дослідники середньовічної України, слово «замок» з'являється в XV ст. і означає практично те саме, що і «город» слов'ян X—XIII ст.— замкнуте, огорожене укріпленнями місце; причому укріплення можуть бути як земляними, так і дерев'яними або мурованими³. Відповідно, можна з великою долею вірогідності стверджувати про існування укріплень у Меджибожі середини XII ст. Також можна припустити, що вони мали деревно-земляний харак-

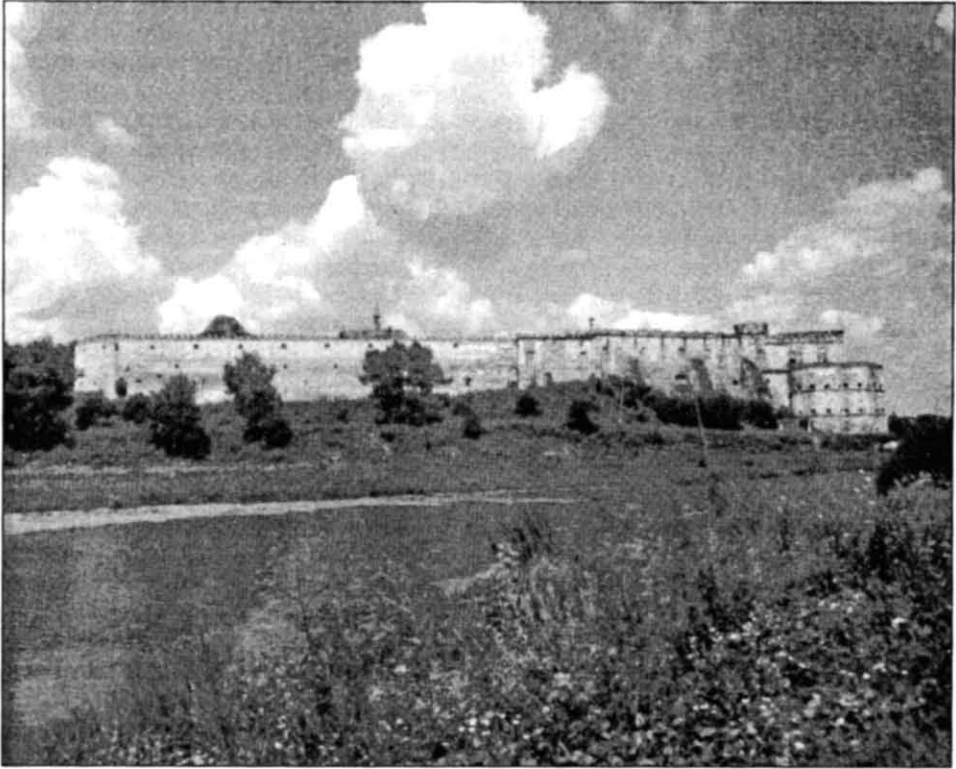

Рис. 1. Замок в Меджибожі. Сучасний вигляд.

тер, проте, на жаль, під час археологічних робіт на території сучасного замку не було виявлено решток оборонних споруд давньоруського часу. Як свідчать деякі місцеві краєзнавці, давньоруське місто Межибоже може знаходитись дещо в стороні від наявної фортеці середньовічних часів, а саме: на північний захід по плато, на якому знаходиться розглядуваний фортечний комплекс. Проте для перевірки цих припущень необхідне розвідкове шурфування приблизного району знаходження давньоруського міського ядра.

Побіжним свідченням існування фортеці у Меджибожі в середині XIII ст. можуть бути літописні згадки про діяльність Данила Галицького та його боротьбу з монголо-татарами. У 1254—1255 рр. його війська здобувають ряд міст Поділля і серед них Меджибіж: «...послав він [воеводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже...»⁴. Проте, як відомо, після походу на Галицьку Русь хана Бурондая Данило був вимушений «розметати» більшість укріплень. Вірогідно, що така доля спіткала й меджибізькі фортифікації. Приблизно на 100 років місто щезає з офіційних хронік та діловодства, можливо, через запустіння цієї території після зруйнування замку, що слугував опорним пунктом регіону.

У 1362 р. війська литовського князя Ольгерда, до складу яких входили й українські контингенти, у битві на Синіх Водах розбили три татарських орди і, таким чином, прилучили Поділля до земель Великого князівства Литовського. Литовський великий князь надав подільську територію представникам князівського роду Коріатовичів, відповідно, до них відійшов і Меджибіж. Можна припустити, що перші роботи по відбудові (а, вірогідніше навіть, по закладенню нових) укріплень міста були проведені саме з ініціативи цих князів. Існує грамота Олександра Коріатовича, надана ним якомусь Смотрицькому: схоже, що він був управляючим меджибізького замку; в ній згадується про існування на території фортеці монастиря. На той буремний час це не можна вважати винятком — існують ще декілька прикладів подібного «суміщення функцій» (нижче буде розглянуто археологічне підтвердження вищезгаданого припущення).

Судячи з угоди між польським королем Казимиром та луцьким князем Лю-

бартом, датованої 1366 р., Меджибіж відноситься до Луцької землі, а потім разом з Вінницею потрапив до Литовського князівства⁵. У всякому разі його згадане у грамоті Владислава Ягайло під 1395 р. Проте у збройній та дипломатичній боротьбі між Литвою та польською державою перші не змогли повністю втримати подільські землі. Тим більше, що польські шляхтичі, яких було чимало на Західному Поділлі, продовжували вважати свої землі коронними. У 1432 р., скориставшись з негараздів при дворі литовського великого князя (узурпація престолу Сигізмундом Кейстутовичем), Польська Корона відтяла під свою зверхність Поділля і території на волинським «пограниччі»⁶. Меджибіж стає головним містом однойменної округи. Поки що він знаходиться у державному (коронному) володінні.

У середині XVI ст. місто стає приватною власністю: з 1540 р. Меджибізькою волостю володіють Синявські. Цьому магнатському роду судилося володіти ним близько 200 років.

Місцезнаходження Меджибожа було обране не випадково. Ще здавна він займав місце в стратегічній обороні Великого князівства Литовського на його південних кордонах у боротьбі з ворожим степом. У більш пізні часи місто опинилося на з'єднанні двох шляхів, по яких в основному йшли на Україну і Поділля зокрема татари: Чорного і Кучманського. Така воєнно-географічна обставина не могла не сприяти розбудові фортифікаційних споруд. Відповідно, в актах Кам'янецького Земського суду XVI ст. є така звітка: 1556 р. власник Меджибожа Микола Синявський дав на якийсь час Пясецькому село Гринівці з умовою, що піддані того села повинні щороку привозити певну кількість деревини «на новий замок в Меджибожі»⁷.

Інтенсивність татарських нападів на початку і в середині XVI ст. була вкрай високою. В липні 1507 р. обтяжених здобиччю татар біля Меджибожу розбив кастелян львівський Ян Каменецький. У 1515 р. подільський воєвода Ян Тарновський, розгромивши татарське військо під Теробовлем, остаточно знищив його під Меджибожем. Наступного року татари знову йдуть на Поділля і беруть Меджибізький замок в облогу. Проте кам'янецький староста Станіслав Лянцкоронський у двох сутичках розбиває нападників. У 1564 р. татари знову облягають замок, проте воєвода Микола Синявський (власник замку) з невеликою залогою успішно відборонився⁸. У 1593 р. Меджибожу було видано грамоту на самоврядування за Магдебурзьким правом та зазначено права міщан.

З початком XVII ст. Меджибіж продовжує залишатися у фокусі україно-польсько-татарської боротьби. 1605 р. татари спустошують його околиці. 1614 р. напад повторюється, проте кримчаки не наважуються напасти на сам замок. 1617 р. татари приходять на Поділля під проводом потурнака Білоскурського і спустошують край від Меджибожа до Сатанова.

Щодо архітектури меджибізького замку в розглядуваний період, потрібно зазначити наступне. Як відомо, у XV—XVI ст. загальноєвропейська культура набуває рис, притаманних доби ренесансу. Не залишається осторонь і конфедеративна Річ Посполита. Віання доби відродження відчуваються майже на всіх рівнях суспільної культури, не проминаючи і таку галузь архітектури, як оборонне зодчество. Виражається це наступним чином: в архітектурних вирішеннях оборонних споруд виникають форми, що пом'якшують їх зовнішню суворість: удосконалюються зовнішні стіни, змінюється форма стрільниць (що також пов'язано з усе ширшим застосуванням вогнепальної зброї), з'являються елементи декору. Саме у цей час замок переходить у володіння Синявських, з якими, певно, потрібно пов'язувати його перебудову та модернізацію в порівнянні зі спорудою часів Коріатовичів. Археологічні відповідності цим процесам буде розглянуто дещо нижче. Поки що лише зазначимо, що саме друга половина XVI ст. вважається за час найбільш вірогідного формування (в основному) сучасної системи оборонних стін та башт. Відносити її до середини XV ст.⁹ нам видається не вповні відповідним до писемного та археологічного матеріалу.

За часів Національної революції XVII ст. Меджибізький замок переходив з рук у руки — то до козаків, то до поляків, то до турків. На самому початку — в 1648 р. — він був захоплений козацькими військами. У наступному році поляки його відбили. В 1650 р. Б. Хмельницький не був навіть вимушений вибивати невелику польську залогоу — вона сама залишила замок. Проте знов-таки ненадовго.

У 1657 р., коли союзного козацькому гетьману угорського князя Ракоці роз-

були поляки, він деякий час стояв із військом, окопавшись поблизу Бугу десь під Меджибожем. Нині в двох (приблизно) кілометрах від міста нижче по течії Бугу знаходиться замчище з валами та залишками мурованих будівель. В плані воно близьке до квадрата зі стороною приблизно 125 м; всі чотири сторони мають зламану до центру і всередину конфігурацію. Валів у замчища два: зовнішній нижчий, внутрішній вищий, а між валами проходить рів. На двох кутах є фундаменти круглих башт, причому через одну з них проходив в'їзд. Всередині, ближче до північної сторони, помітно фундамент якогось мурованого будинку. Каміння всіх мурованих споруд місцеві жителі розібрали для власних потреб ще у XIX ст. Навколишня місцевість носить назву Раковець. Проте вважати його за замок Ракочі 1657 р. навряд чи можливо. Вірогідно, саме назва місцевості по співзвучності викликала до життя легенду про замок угорського князя. Або саме через те, що тут розташовувалися шанці його табору, навколишня територія отримала назву Раковець. У будь-якому разі розбитому Ракочі не було аж ніякого сенсу будувати під Меджибожем мурований замок.

Коли у 1665 р. Петро Дорошенко стає на гетьманство в Правобережній Україні і починає власні державницькі змагання, на допомогу йому проти поляків приходять кримські татари. За деякими відомостями, у листопаді 1666 р. велика татарська орда разом з козацькими військами облягають Меджибіж, проте добути його не змогли. Наступного року в районі Меджибожа козацько-татарські війська вщент розгромили польське військо під командуванням Себастьяна Маховського¹⁰. У 1671 р. великі сили татар знов узяли в облогу місто, проте польське військо знаходилося неподалік і швидко змусило татар відступити.

У 1672 р., після невдалий для Польщі бойових дій між Туреччиною та Річчю Посполитою, протиборствуючі сторони укладають Бучанську угоду. В результаті турки отримують можливість для окупації Поділля. Турецький гарнізон вводиться і до Меджибожа (складався він переважно з білгородських і литовських татар¹¹). Проте такий перебіг подій не міг лишити байдужим власника замку. Коли боротьба знов спалахує, польські підрозділи під командуванням Миколи-Ієроніма Синявського наприкінці 1673 р. відбили місто у турків та примусили здатися гарнізон замку. Упродовж 1674—1675 рр. Меджибіж відіграв роль першого рубежу оборони проти турецької експансії, яка, щоправда, дещо послаблювалася тією обставиною, що турецько-татарські війська вже вторглися вглиб Речі Посполитої.

За Журавінською угодою поляки зобов'язувались вивести із замку власну залозу і, незважаючи на надзвичайно активну діяльність уже згаданого вище представника Синявських та дипломатичну гру, у 1678 р. було підписано мир із Портою, за умовами якого Польща відмовлялася від Поділля, включаючи міста Меджибіж, Бар, Немирів, Кальник. Синявському, який втратив найбільше маєтностей серед шляхти після укладення цього миру, сейм ухвалив виплатити значну грошову компенсацію.

За часів турецької окупації Меджибіж був столицею санджаку, що утворився близько 1678 р. Адміністративно санджак складався з чотирьох нагій. Про керівників турецької адміністрації, на жаль, поки що відомостей виявити не вдалося. У міському замку було розквартировано залозу із 100 чоловік, на чолі з яничарським агою¹². Католицький костюл, що і понині знаходиться у центрі замкового подвір'я, турки перебудували на мечеть. На той час, після всіх суспільних негараздів часів Руїни та нескінченних воєн, за даними турецьких переписів, загальна кількість населення санджаку нараховувала близько 7 тис. чоловік, з них у місті — приблизно 1,5 тис.

У 1683 р., після відновлення польсько-турецької війни, війська Речі Посполитої зайняли більшу частину Поділля. Турки сконцентрували свої підрозділи в кількох фортецях-твердинях (після Кам'янець-Подільської на другому місці за своїм оборонним потенціалом стояв Меджибіж) і звідти чинили опір полякам. Облога Меджибожа тривала протягом двох років, проте у 1686 р. турки, очікуючи сильного наступу, залишили замок і спробували його зруйнувати. Після чого у місто входить польська залоза. В подальшому Адам Синявський доклав чимало зусиль для зміцнення замку та утримання гарнізону, про що з вимогою надати йому компенсації говорилося на сеймиках¹³. Проте перебіг воєнних подій зумовив те, що в подальшому Меджибіж вже не відіграв якоїсь помітної ролі у польсько-

турецькій війні: військові дії обмежилися блокадою Кам'янця-Подільського. У 1699 р. було укладено Карловицьку угоду, за якою Поділля поверталось Польщі.

У 1702 р., коли вибухнуло повстання під проводом Палія, Меджибізький замок облягали повстанці та козаки, котрі прибули з Київщини. Проте їм здобути твердиню над Бугом не вдалося. У 1730 р. місто переходить у власність воеводи Чарторийського, проте у 1831 р. великі маєтності цієї родини були конфісковані російським урядом за участь у польському повстанні. У Меджибізькому ключі запроваджуються так звані військові поселення, а сам Меджибіж з 1848 р. став осередком військового постю та табірних зборів. На капітальну перебудову будівель у псевдоготичному стилі військове відомство витратило чималі кошти. В ті часи у замку містилися різні військові установи, клуби тощо.

В середині XVIII ст. в середовищі місцевого єврейства зароджується особливий релігійний рух, названий хасидизмом. Творцем його був Ізраїль Бешт, який у 1740 р. оселився в Меджибожі й помер тут у 1760 р. Його могила і сьогодні користується особливою повагою серед послідовників цього напрямку в іудаїзмі.

Після революції в замку було розташовано маслозавод, який завдав архітектурному ансамблю фортеці великої шкоди. Реставраційні роботи в замку було розпочато в 1967 р., проте і досьогодні через брак коштів вони так і залишаються незавершеними.

Як вже зазначалося вище, в плані Меджибізька фортеця має нерегулярне накреслення. Побудована на трикутному мисі, що утворюють річки Буг і Бужок, вона відповідно також має форму видовженого трикутника, який своїм гострим кутом спрямований до злиття річок, а основа замкової триангулі лежить на захід, де нині знаходиться в'їзд. Протяжність замку від в'їзду до кінця гострого (східного) рогу — приблизно 130 м, а ширина від північної башти до південного рогу замкових стін — близько 110 м. Загалом, розміри Меджибізьких укріплень знаходяться у відповідності до традиції спорудження подібних комплексів Подільського регіону (для порівняння: замчище під Пилявою підквадратної форми має розмір сторони 140 м¹⁴, замок у Теребовлі — 107 м¹⁵). Найбільші й найвищі мури і будівлі сконцентровані у східному куті фортеці. Саме тут знаходяться трьохповерхові руїни палацу власників споруди і унікальна п'ятипелюсткова прибудова до східної башти, яка має місцеву назву «Турецький бастион». Щоправда, крім усної традиції, жодних інших свідчень про саме турецьке авторство цієї незвичайної споруди поки що не існує. Вірогідніше за все, ця прибудова до колишнього барбакану (в'їздної башти посиленої конфігурації) з'явилася у другій половині XVI ст. під час робіт, які провадив у замку Микола Синявський. Саме тоді надбрамна башта надбудовується ще двома ярусами і стає домінуючою у висотному плані будівлею замкового дворища, надаючи йому сучасного колориту. Для розміщення військових підрозділів уздовж північної та східної оборонних стін зводяться дві одноповерхові кордегардії. Найбільшою зміною у структурі фортечного комплексу стало перенесення в'їзду зі східного рогу до західного прясла замкових стін, що пов'язано як з розширенням подвір'я фортеці, так і з більш зручним шляхом підвезення вантажів до замку суходолом. Для підйому надходжень зі сторони річок, у південній куртині поруч з бастионом було зроблено отвір для воріт.

З північного боку замку, де лінія мурів утворює тупий ріг, збудовано восьмигранну триповерхову башту; п'ять її граней виступають назовні. На північно-західному розі мурів, біля в'їзду, стоїть невисока, широка п'ятибока башта (так звана Офіцерська). Башта не має вікон, а тільки амбразури-стрільниці. Від рівнинної частини плато замок відокремлюється глибоким ровом, через який вимуровано міст. Вірогідно, в давнину міст міг бути не стаціонарним, а таким, що знімався у випадку небезпеки або підіймався, хоча залишків в архітектурі проїзду, що свідчили б про наявність підйомного механізму, не виявлено.

Одним із заходів, спрямованих на підвищення оборонного потенціалу Меджибізьких укріплень в середині XVII ст., була забутовка землею всіх нижніх ярусів фортечних споруд. Ця обставина знайшла беззаперечне підтвердження під час археологічних робіт всередині будівель. На думку деяких дослідників, саме на цей час припадає повна модернізація замкового подвір'я, яка виявилася у розбиранні до рівня нової денної поверхні оборонної стіни давньої цитаделі і вирівнювання площі двору шляхом досипки¹⁶.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. ззовні фортеці до палацу прибудо-

Рис. 2. Меджибізька фортеця. Загальний вигляд з південного боку (XIX ст.).

вуються могутні контрфорси, поява яких була викликана подальшим розвитком вогнепальної зброї та облогової артилерії: подібне підсилення оборонних стін мало контрбатареєне призначення. Верхи башт та мурів прикрашаються зубцями, розетками і стовпчиками (рис. 2).

Сучасні українські дослідники історії мурованої архітектури, зокрема її оборонних зразків, виокремлюють 4 композиційні групи замкових комплексів: замкнуті, компактні, блоковані і павільйонні. Меджибіж (як, до речі, і Кам'янець-Подільський) відноситься до групи блокованих замків через широкий простір внутрішнього подвір'я, на якому розташовані різноманітні споруди по периметру оборонних стін з вежами; об'єм замку в цілому залежить від (або концентрується навколо) доміантної вежі — як в Кам'янці, — або культової споруди¹⁷. Мається на увазі мурована споруда в центрі Меджибізького замкового двору. За переказами, кам'яний костюл на місці колишнього дерев'яного збудував Рафаїл Синявський. Під час турецького панування в ньому була мечеть, а у 1831 р. костюл було перероблено на православну церкву.

Ймовірно, що у Меджибожі були і міські укріплення, проте вони не збереглися до наших часів. Найвірогідніше, що навколо міста були вали і рови, можливо, дерев'яні укріплення з брамами й баштами. Підтвердження такого припущення можна віднайти у вже згаданій вище грамоті від 1593 р., що надавала місцанам самоврядування. Там вказано, що вони повинні лагодити перекопи, кобилиці, башти, вежі, паркани і брами, мати своє воротне (сторожу — *авт.*), щоб не було шарпанини, як раніше¹⁸. Ці оборонні споруди підпорядковувалися місту, адже сам замок перебував «на балансі» свого безпосереднього власника.

Такі в загальних рисах відомості про Меджибізький замок можна отримати з писемних джерел, які, в основному, і використовувалися для опису фортифікацій цього подільського форпосту у працях попередніх дослідників (рис. 3).

Як було вже згадано на початку роботи, на території фортеці, у зв'язку з проведнням реставраційних робіт, на протязі років ведуться археологічні розкопки, покликані прояснити питання про етапи будівництва Меджибізької цитаделі та уточнити архітектуру замкового комплексу у різні історичні періоди. Архітектурно-археологічні дослідження території замку розпочалися в 1985 р. інститутом «Укрпроектреставрація» після того, як тогочасним директором А.Ягодзинським були закладені кілька розвідкових шурфів у районі відкритого після планування подвір'я фундаменту і в них було виявлено матеріал давньоруського часу. До 1985 р. археологічних робіт на даній території не провадилося і існування давньоруського горо-

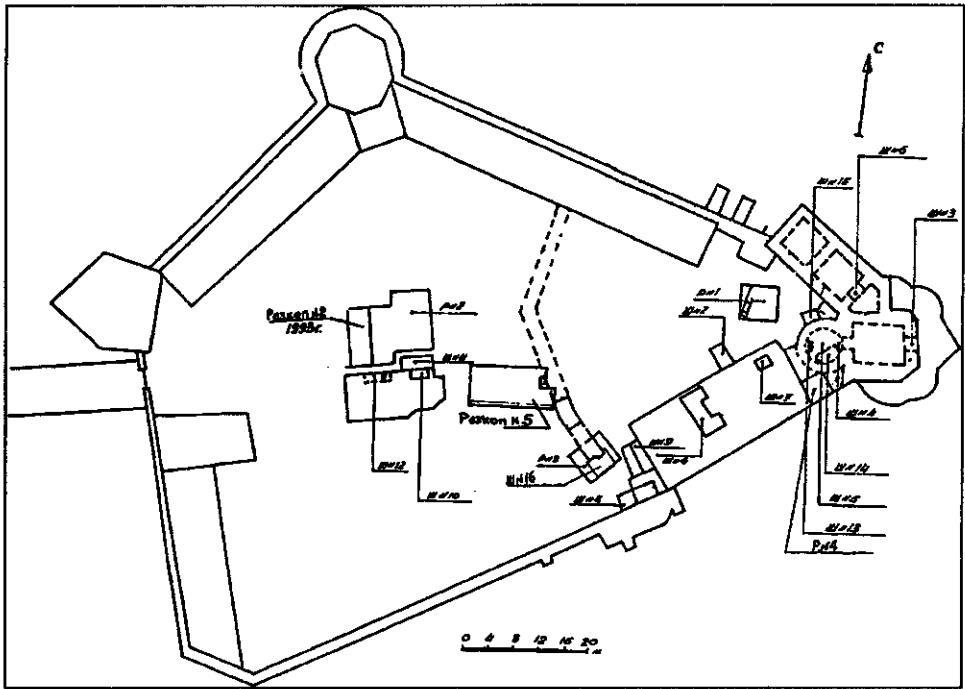

Рис. 3. План-схема фортеці з розташуванням розкопок та шурфів.

дища на місці замку литовсько-польської доби вважалося за беззаперечне. Відкриття фундаменту, що перетинає подвір'я з півночі на південь і не є пов'язаним з існуючим архітектурним ансамблем, дало підстави припустити його належність до більш ранніх етапів існування фортеці. Потрібно зазначити, що на той момент основним завданням археологів, які провадили розкопки на території замку, було відкриття архітектурних об'єктів для закінчення проекту реставрації західного фасаду палацу та об'ємів, що до нього прилягають. Цим пояснюється специфіка системи розташування шурфів та місця розчистки об'ємів від пізніших нашарувань.

У результаті розкопок 1985 р., під час яких обабіч незрозумілого фундаменту було закладено два шурфи, було зроблено наступні висновки. Виходячи з наявної стратиграфії, даний фундамент є об'єктом, який було споруджено після припинення життя на давньоруському поселенні. Відсутність на давньоруському прошарку яких-небудь нашарувань, не пов'язаних з фундаментом, свідчить на користь того, що хронологічний розрив між давньоруським шаром та фундаментом не може бути значним. Усе це говорить про наявність на території сучасної середньовічної фортеці більш давнього ядра, яке належить до так званої литовсько-польської доби. Проте потрібно відзначити, що на той час автори розкопок не досить вірно проінтерпретували отриману картину: на їх думку, фортеця в Меджибожі мала за напрямком свого подальшого розвитку та розширення вектор з заходу на схід, тобто початкова цитадель знаходилася приблизно в районі сучасного в'їзду¹⁹. Подальші роботи переконали дослідників у хибності такої думки.

У 1986—1987 рр. археологічні роботи провадилися переважно біля південної стіни. Тут було виявлено дерев'яні стовпи на лагах і потрібно було з'ясувати, чи є вони якоюсь системою. Адже, у випадку позитивного підтвердження такого припущення, склалося б уявлення про характерні риси спорудження оборонної галереї біля південної стіни. За результатами робіт було зроблено наступні висновки. На відстані 3,1—3,4 м від південної стіни знаходилася дерев'яна конструкція, що складалася з двох частин. На великих колодах-лагах, нахилених на південь за допомогою підкладання з північного боку цеглин, встановлювалися стовпи, які також мали деякий нахил в сторону стіни. Відстань між стовпами (так званий крок) досягала 0,4—0,5 м. Частота встановлення стовпів та досить солідна основа (лаги) свідчать про пристосування цієї конструкції для підтримування великого вантажу.

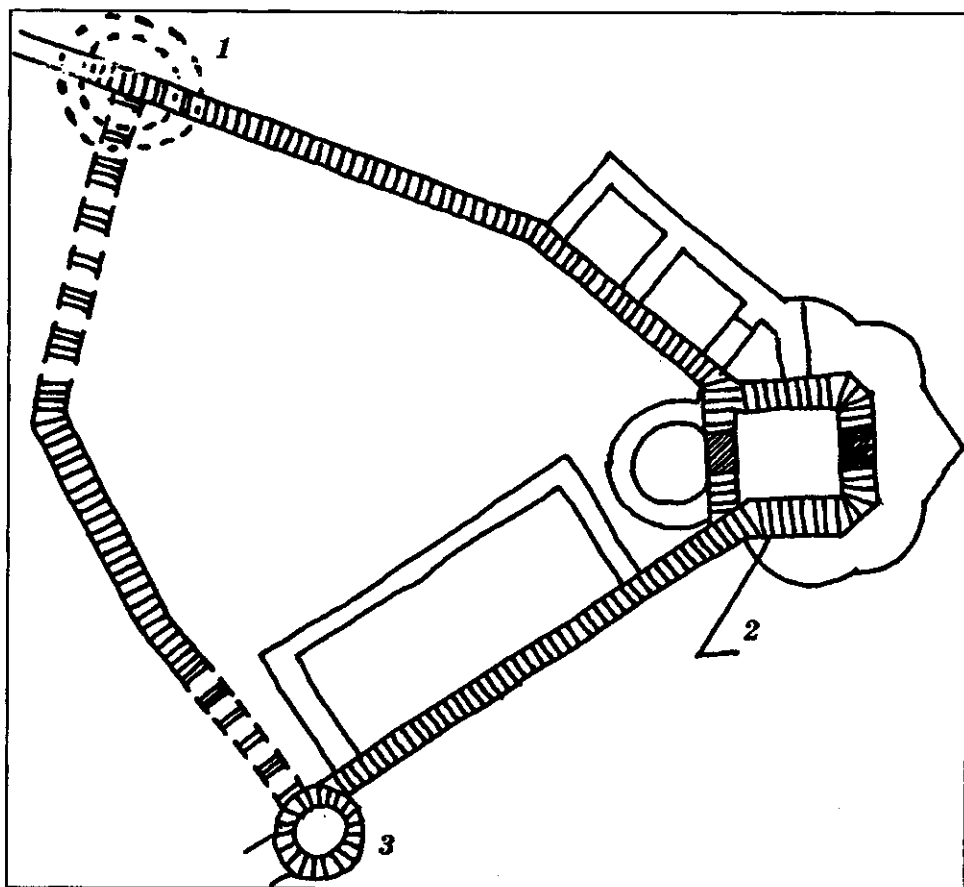

Рис. 4. Найдавніша ділянка оборонної системи на загальному плані фортеці: 1 — умовне розташування Північної башти; 2 — у давній оборонній системі опорна прямокутна башта; 3 — Південна башта.

Якщо врахувати, що верхні ряди стрільниць у стіні слугували для гарматного бою, то призначення цієї конструкції стає ясным. Це залишки дерев'яної бойової галереї, що йшла уздовж південної оборонної стіни. Нахил колод-опор в сторону стіни був у такому випадку необхідним, позаяк сама галерея та артилерія на ній власною вагою компенсували віддачу, що виникала під час ведення вогню. Керамічний матеріал був репрезентований типовими пізньосередньовічними посудинами з черепком темно-сірого кольору, без орнаменту. Верхня частина посудин має, як правило, невеликі відігнуті вінця з широкою канавкою з внутрішньої сторони. Керамічний комплекс, а також виявлена монета дають можливість припускати, що оборонна галерея була споруджена на початку XVI ст.²⁰

У 1989 р. було закладено розкоп 6х6 м за 6 м від східної башти для визначення глибини залягання кам'яної вимостки на території палацу, а також кілька шурфів для археологічних досліджень підвальних приміщень. Судячи з результатів, можна стверджувати про наявність двох рівнів вимостки: верхній — під дерновим шаром на глибині 15—20 см (що простежується не тільки на території палацу, а й на інших ділянках замкового подвір'я) з каменю-піщаника бруківного типу; і нижній — на 60 см глибше, з цегли-литовки. На глибині 1,6 м було виявлено дерев'яні конструкції зрубного типу, функціональна приналежність яких не визначена. Випадкові знахідки ранньосередньовічного матеріалу (фрагмент скляного браслета, кістяний наконечник веретена, монета) вказують на численні пересипки ґрунту в межах замку²¹.

В 1990—1993 рр. археологічні розкопки провадилися переважно біля костюлу, з північного його боку. Тут було виявлено християнський могильник, що, правда, православним чи католицьким був обряд поховання — сказати важко через відсутність прямих на це вказівок. Загалом відкрито близько 60 поховань

Рис. 5. Подвір'я замку. Вид на центральну частину з розкопом.

небіжчиків, які всі були покладені у витягнутому стані на спину, головами на захід. Цікаво, що у 1991 р. розкоп «сів» також на яму, в якій було 45 небіжчиків, у багатьох з яких черепи носили сліди насильницької смерті, проте знаходилися вони у змішаному стані. Вірогідніше за все, при спорудженні костюлу в XVI ст. будівельники наткнулися на більш раніший могильник і перепоховали з нього кістяки. Подібна ситуація простежується і в Кам'янці-Подільському при розкопках Домініканського костюлу. Безсумнівно, що сам могильник не міг розташовуватися на території фортеці, тобто, вказана обставина може слугувати за додатковий доказ того, що існуюче накреслення оборонних мурів замку значно ширше за те, за межами якого й розташовувався цей могильник (рис. 4). У цьому зв'язку ми можемо припустити, що так звана напольна стіна (фундамент якої і було відкрито під час планування подвір'я) і є тим самим бар'єром, що обмежує з заходу муровану структуру — замок чи город, — за яким і ховали померлих цієї структури. Піддаючи аналізу деякі архітектурні деталі у східній частині фортеці, зокрема те, що у внутрішній стіні східної прибудови знаходяться стрільниці для лучників (не гарматні амбразури), наявність давньої Південної башти та пов'язаної з нею «напольної» стіни, можна дійти висновку, що існує давнє ядро фортеці, обмежене цими об'єктами, звідки й відбувалося поховання людей на відкритому могильнику. Відповідно, давній замок (або перший будівельний етап Меджибізького замку), обмежений напольною стіною з заходу, Південною баштою (і, вірогідно, аналогічною Північною, місцезнаходження якої можна припустити умоглядно), «барбаканом» (чотирикутним донжоном з наскрізним проїздом на подвір'я замку) та стінами, що з'єднували ці об'єкти, було споруджено, скоріше за все, наприкінці XIV ст., точніше, у 70—80-ті рр. литовськими князями роду Коріатовичів, які активно освоювали надане їм Поділля. Як зазначалося вище, в цей час на території Меджибізького замку цілком припустиме існування монастиря (згадана вже грамота Олександра Коріатовича). Монастирський характер поховань також можна вивести з тієї обставини, що всі без винятку кістяки належать людям чоловічої статі: дорослим, котрих переважна більшість, та підліткам, які, вочевидь, згідно монастирської традиції, могли належати послушникам, яких призивали до монашого служіння починаючи з восьми років. Тим більше, що абсолютно відсутні будь-які особисті предмети, що було б характерним для звичайного громадянського кладовища тієї пори.

Утворювана двома баштами (Південною та Північною) та донжоном-«барбаканом» підтрикутна оборонна споруда-замок відповідає за цим параметром (три-

Рис. 6. Подвір'я замку. Вид на руїни палацу та донжон (сучасний вигляд).

кутність) найдавнішим в принципі оборонним спорудам, особливо укріпленням мисового типу (щодо аналогії, то можна навести досить показовий у цьому сенсі замок у Зінькові²²).

В 1999 р. археологічні роботи були продовжені завдяки допомозі місцевого краєзнавця та мецената Погорільця Олега Григоровича. В результаті досліджень експедиції було підтверджено наявність рову на захід від напольної стіни, фрагмент якого виявлено ще у 1992 р. Розкоп закладено на схід від костюлу в напрямку до напольної стіни. Хронологічна відповідність стіни до часу литовського освоєння Поділля в основному також знайшла підтвердження. Тобто, гіпотеза про приналежність першопочаткового ядра Меджибізького замку до часів Коріатовичів виявилася досить обгрунтованою. Керамічний матеріал та індивідуальні знахідки мають різночасовий характер і свідчать про неодноразові перекопи та підсіпки замкового подвір'я. Як і на інших ділянках території двору, на глибині 0,15—0,2 м під дерновим шаром знаходиться кам'яна вимостка, яка, вірогідно, належить до XIX ст.

Підводячи короткий підсумок історії археологічних досліджень Меджибізького замку, хотілося б зазначити наступне. Розкопки на його території тривають замало не 15 років, і за цей час уже зроблено чимало. Визначено два основних будівельних періоди фортеці, розроблено детальні проекти реставрації мурів та будівель у відповідності до їх виникнення в історичній послідовності. Знайшла незаперечне підтвердження думка про те, що на місці Меджибізького замку існувало давньоруське поселення — позаяк на території замкового двору виявлено потужний культурний шар, що хронологічно належить до епохи Київської Русі. Щоправда, співвідносити саме це місце з літописним Межибожем поки що не має достатніх підстав.

Потрібно також зазначити, що жодного разу за згаданий період археологічні дослідження не провадилися комплексно: в основному вони носили характер закладення шурфів для визначення архітектурних об'ємів, як допомогу роботі реставраторів. Недостатнє фінансування археологічних робіт в свою чергу не впливало позитивно на стан дослідженості пам'ятки та (що має особливо важливе значення для ідентифікації місця давньоруського Межибожа) прилеглої до неї території. Все вищезазначене у своєму комплексі має на увазі продовження в подальшому розкопок у Межибожі, який дійсно є однією з найбільш визначних, за історичним та археологічним значенням, пам'яток Західного Поділля.

¹ *Пламєницька Ольга*. Висліди і перспективи студій мурованого оборонного будівництва Поділля // Фортифікація України. Міжнародна конференція з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні: матеріали.— Кам'янець-Подільський, 1993.— С. 6.

² *Літопис Руський*.— К., 1989.— С. 203.

³ *Мальченко О.* Типологія замкових та міських фортифікаційних систем на південно-східному українському порубіжжі (кінець XIV — середина XVII ст.) // Наукові записки: збірник праць молодих вчених та аспірантів.— К., 1996.— Т. 1.— С. 7.

⁴ *Літопис Руський*.— К., 1989.— С. 416.

⁵ *Сіцінський Є.* Оборонні замки Західнього Поділля XIV—XVII ст.— К., 1928.— С. 31.

⁶ *Історія України: нове бачення*.— К., 2000.— С. 70.

⁷ *Сіцінський Є.* Вказ. праця.— С. 32.

⁸ *Бевзо О. А.* Львівський літопис і Острозький літописець.— К., 1971.— С. 127.

⁹ *Лопушинська Є.* Меджибізька фортеця. Історія створення ансамблю в світлі останніх досліджень // Фортифікація України...— Кам'янець-Подільський, 1993.— С. 13.

¹⁰ *Літопис Самовидця*.— К., 1991.— Т. 2.— С. 70.

¹¹ *Сіцінський Є.* Вказ. праця.— С. 33.

¹² *Столицький Ярослав.* Значення Меджибожа у польсько-турецьких стосунках 1672—1699 років // Меджибіж: 850 років історії. Матеріали науково-практичної конференції.— Меджибіж, 1996.— С. 43.

¹³ Там же.

¹⁴ *Виногородська Л. І.* Історико-археологічні дослідження поблизу с. Пилява Хмельницької області (до локалізації місця Пилявецької битви) // Археологія.— 1997.— № 1.— С. 95.

¹⁵ *Історія українського війська*.— Львів, 1992.— С. 158.

¹⁶ *Лопушинська Є.* Вказ. праця.— С. 13.

¹⁷ *Лесик О. В.* Замки та монастирі України.— Львів, 1993.— С. 74, 75.

¹⁸ *Сіцінський Є.* Вказ. праця.— С. 39.

¹⁹ *Никитенко М. М., Тищенко А. И., Авагян А. Б.* Отчет об архитектурно-археологических исследованиях крепости Меджибож Хмельницкой обл. в 1985 г. // Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1985/158.— С. 11.

²⁰ *Авагян А. Б., Толкачев Ю. И., Склярский О. Б.* Замок в пгт. Меджибож Хмельницкой обл. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в 1987 г. // Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1987/189.— С. 6—11.

²¹ *Толкачев Ю. И.* Хмельницкая обл., пгт. Меджибож, замок XIV—XIX вв. Отчет об архитектурно-археологических исследованиях в 1989 г. // Архив Института «Укрпроектреставрация».— 1989/215.— С. 36, 37.

²² *Історія українського війська*.— Львів, 1992.— С. 156.

Б. А. Моця, Ю. И. Толкачев

МЕДЖИБОЖСКАЯ КРЕПОСТЬ

Крепость в пгт Меджибож является вторым по значению и мощности оборонным сооружением Западной Подолии после известного замка в Каменец-Подольском. Она сыграла значительную роль в событиях Национальной революции 1648—1676 гг. и последующей истории украинских земель. К сожалению, до последнего времени в научной литературе исследованиям этого памятника уделялось слишком мало внимания. Авторы статьи согласовывают данные письменных источников с археологическими материалами, полученными в результате длительных раскопок. Делается вывод о наличии на территории современного комплекса крепостных сооружений древнейшего ядра, датированного XIV в.

STOUTNESS IN MEDZHIBOZH

Stoutness in Medzhibozh is second on significance and power by defensive building of Western Podol after reputed lock in Kamenets-Podol'sk. She acted considerable part in events of National revolution 1648—1676 years and consequent history of ukrainian earths. To regretting to last time in scientific literature to researches that of memorial spared too little attention. article Authors co-ordinates the data of writing sources with archaeological materials, resultant of protracted раскопок. Comes to the conclusion of presence on territory of contemporary complex of serf buildings of oldest kernel, dated by XIV century.

Одержано 25.11.99

В. М. Зубар

ЩЕ РАЗ ПРО РИМСЬКУ ВІЙСЬКОВУ ПРИСУТНІСТЬ У ХЕРСОНЕСІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІІІ — НА ЗЛАМІ ІV—V ст.

На підставі нової епіграфічної пам'ятки розглядаються питання, пов'язані з римською військовою присутністю в Херсонесі у другій половині ІІІ — на зламі ІV—V ст.

На відміну від другої половини ІІ — першої половини ІІІ ст., зараз дуже мало достовірних даних про взаємовідносини Херсонеса з Римською імперією в другій половині ІІ і в ІV ст. Цим, певною мірою, пояснюється дискусійний і багато в чому гіпотетичний характер висновків про історію міста в пізньоантичний період¹. Це стосується і питання про присутність римської залози в Херсонесі². Тому необхідно ще раз повернутися до розгляду цього питання і спробувати проаналізувати всі наявні дані з цієї складної проблеми.

Джерела по темі, що розглядається, представлені двома основними групами. Перша — писемні: «Життя святих єпископів херсонських» і праця візантійського імператора Костянтина Багрянородного «Про управління імперією», 53 розділ якої присвячений Херсонесу. В обох цих джерелах є дані про присутність римських військ у Херсонесі, участь херсонеського ополчення на боці імперії в боспорсько-римських війнах рубежу ІІІ—ІV ст., а також про воєнну організацію міста в пізньоантичний період. Ці праці неодноразово вже були предметом спеціального аналізу, але й досі відомості, що є в них, трактуються по-різному³. Тому особливе значення для проблеми, яка розглядається, має друга група джерел, представлена епіграфічними пам'ятками.

Але й епіграфічні джерела ІІІ—ІV ст., знайдені в основному ще до революції, не можуть бути використані повною мірою, оскільки внаслідок різних обставин вони дійшли до нас у надто фрагментарному вигляді. Цим зумовлені багатогранність їх відновлення та різне датування⁴. Тому особливу увагу слід звернути на нові епіграфічні пам'ятки, знайдені й інтерпретовані останнім часом. Причому, виходячи з тривалої дискусії про достовірність агіографічних творів та історичних даних, донесених Костянтином Багрянородним, ймовірно, насамперед необхідно все ж таки зважати на дані, які є в нечисленних лапідарних написах кінця ІІІ — другої половини V ст. Епіграфічні пам'ятки аутентичні, і їх автори не були схильні